XALÍQ ShAYÍRLARÍ DÓRETKEN DÁSTANLARDÍŃ TIPOLOGIYALÍQ HÁM JANRLÍQ ÓZGEShELIKLERI

Allanazarov Esbergen Esbosinovich – *filologiya ilimleriniń kandidatı, docent*
esbergenallanazarov2024@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ И ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДАСТАНОВ СОЗДАННЫМИ НАРОДНЫМИ ПОЭТАМИ

Алланазаров Есберген Есбосынович – *кандидат филологических наук, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

TYPOLOGICAL AND GENRE FEATURES OF DASTANS GREATES BY FOLK POETS

Allanazarov Esbergen Esbosinovich – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: doston, milliy folkloristik an’analar, poetika, epika, folkloristik dasturlar, poeziya.

Rezyume. Maqolada xalq shoirlarining badiiy dostonlari haqida so‘z yuritilib, folklor va xalq shoirlari dostonlaridagi tipologiyaga oid obrazlarning yaratilishidagi ayrim janr xususiyatlari va o‘rni keltirilgan.

Ключевые слова: дастан, национальные эпические традиции фольклора, поэтика, эпика, фольклорные традиции, поэзия.

Резюме. В статье говорится о художественных дастанах народных поэтов, приводятся некоторые жанровые особенности в создании и место образов, касающиеся типологии в фольклоре и в дастанах народных поэтов.

Key words: dastan, national epic-folk traditions, folklore studies, poetics, epic, folk traditions, poetry.

Summary. This article examines some genre features of artistic dastans created by folk poets, the role of images in their creation, as well as typological aspects found in folklore and in the dastans of folk poets.

Kirisiw. Dúnya júzi jazba folklorınıń, sonıń ishinde qaraqalpaq shayırları dástanlarında folklorlıq janrlarınıń jetilisiwi hám rawajlanıwı ádebiy baylanıslar, olardıń ózine tán ózgeshelikleri, kórkem-tárbiyalıq hám estettikalıq principiyal maqsetleri, olardıń poetikalıq oy-pikirdiń rawajlanıwında tutqan ornın úyreniw búgingi kúnde áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp qalmaqta. Sonray-aq, shayırlar dóretken jazba folklorlıq shıǵarmalarda milliy qádiriyatlardı sáwlelendiriw dárejesin úyreniw hám bahalaw tarawdıń rawajlanıwına áhmiyeti úlken bolǵan faktorlardan esaplanadı.

Tipologiya termini zatlardıń hám qubılıslardıń hár túrli tipleri arasındaǵı qatnastı bildiretuǵın hám kórsetetuǵın klassifikaciya bolıp, tipologiyalıq baylanıslar, siyasiy jámiyetlik shárayatlardıń qusaslıqlarınan kelip shıǵatuǵın hám kórkem ádebiyattaǵı birdey qosındı bolǵan (komparativistika-grekshe comparare-qaraqalpaqsha – salıstırıw degen máni ańlatadı) nızamlılıqlarǵa juwap beretuǵın ádebiy baylanıslardı úyrenedi.

Komparativistlerdiń pikiri boyınsha túrli xalıqlardıń awızeki folklorı menen jazba folklorlıq ádebiyatında ayrıqsha túrde tarqalǵan mifologiyalıq siyujetler áyyemgi hind mifologiyasına barıp taqalatuǵınlıǵın kórsetip, milliy xalıqaralıq ádebiy obrazlar menen siyujetlik janrlardıń ózgesheliklerine onsha itibar bermegen.

Komparativistler izertlegen usıl XIX ásirde Evropa ádebiyattanıw iliminde payda bolıp, nemec ilimpazı I.G.Gerder, rus ilimpazı F.I.Buslaev, A.N.Veselobskiyler komporativizm usılı haqqında bir qansha izertlewler alıp bardı. Solardıń ishinde A.N.Veselovskiydiń “Tariyxıy poetika” atlı miyneti salıstırmalı-tariyxıy izertlewdiń úlgisi boldı dep aytıwǵa boladı [1:67].

XX ásir eliwinshi jıllarınan baslap N.I.Konrad, V.M.Jirmuskiy, V.Propp qusaǵan ilimpazlar tariyxıy salıstırmalı tipologiyalıq usıldı keń qollanıp, izertlewler alıp bardı. Olardıń miynetlerinde obraz, siyujet hám motivlerdiń qusaslıqların tek ózlestirip qoymay, olardıń tipologiyalıq ayrıqshalıqlarına da ayrıqsha itibar qaratadı.

Kórkem folklorlıq jazba ádebiyattıń ulıwma insaniylıq hám milliy qádiriyatlardı sáwlelendiriw dárejesine baha beriw hám bul tarawdıń qaraqalpaq ádebiyatında xalıq shayırları jazba dástanlarınıń onıń rawajlanıwına, kelleshek áwladtı tárbiyalawdıń áhmiyetli quralı sıpatında úyreniw arqalı olardıń qosqan úlesine baha beriw eń áhmiyetli faktorlardıń biri esaplanadı hám filologiyalıq izertlewdiń eń aktual baǵdarlarınıń biri bolıp tabıladı. Usınday ilimiy izertlew alıp barıw zárúrliklerinen kelip shıqqan halda XX ásir jazba dástanshılıǵınıń janrlıq ózgwshelikleri, rawajlanıw evoliyuciyası hám kórkem poetikası boyınsha qoyılǵan wazıypalardıń sheshimin tabıwda maqalamızdıń aktual ekenligin kórsetedi.

Tiykarǵı bólim. Jazba folklorlıq dástanlardıń payda bolıwın dúnya ádebiyatında, sonıń ishinde Evropa elleri menen bir qatarda Shıǵıs hám Oraylıq Aziya ellerinde de erte dáwirlerde-aq qálipleskenligin kóriwge boladı. Olardıń miynetleriniń ádebiy kórkem derek sıpatında jazba folklorlıq ádebiyattıń qaysı janrlarına tásir etkenligi búgingi ilimpazlardıń aldına qoyǵan máselelerineń biri bolıp kiyatır.

Aristotel ayrıqsha qásiyetti sóz arqalı ańlatıw kórkem oylawdıń nátiyjesinde iske asatuǵınlıǵı tuwralı óz waqtında pikir júrgizgen edi. Sonıń menen birge ol kórkem shıǵarmanıń áhmiyetin joqarı bahalap, olarda obrazlılıqtı payda etiwde kórkemlew quralların qollanıwǵa ayrıqsha sheberlik kerek, bul talanttıń belgisi, jaqsı metaforanı tabıw uqsaslıqtı ańlaw degendi ańlatadı [2:117].

Erte dáwirlerdegi folklorlıq motivlerdiń tariyxıy tiykarları real turmıslıq waqıyalarǵa tiykarlanǵanlıǵın kóriwge boladı. Ullı ilimpaz Abu Rayxan Beruniy óziniń «Ótken áwladlardan qalǵan estelikler» miyneti tolǵıǵı menen jazba derekler menen bir qatarda xalıqtıń hár qıylı folklorlıq ańızlarınan, erteklerinen óziniń ilimiy pikirlerin dálillew maqsetinde keń payadalanıp, xalıq ańız-

áńgimelerinde ańızlarında, gúrrińlerinde haqıyqatlıqtı qabıl etip sáwlelendiriwdiń turmıslıq hám obrazlılıq táreplerin kóre aldı, olardı qunlı ilimiy dáliller sıpatında paydalanıp, real turmıstı dállillewdiń eń bahalı materiyalları dep esaplaǵan. Olarda haqıyqıy turmıstıń ushqınların kórdi, mazmunnıń, formanıń obrazlar arqalı pikirdiń gózzallıǵın atap kórsetti.

Folklorist ilimpaz K.Karimov: «Qanday da bir real turmıslıq hádiyse yáki haqıyqatlıq óz waqtında xalıq idealına say kelgen bolsa ǵana tán alınadı, xalıq arasına keń taraydı, awızdan-awızǵa ótedi hám estetikalıq tásir sheńberine túspesten burın etnografiyalıq hádiyse yaki diniy túsiniklerge aylanıp, uzaq jasaydı. Trancformaciya (ózgertip dúziw, túrin ózgertiw), áne usı etnografiyalıq hádiyse menen diniy túsiniklerdiń estetikalıq kategoriyaǵa ótiw baǵıtı esaplanadı», – dep atap ótken edi [3:122].

Ózbek folkloristikasın izertlewshi belgili ilimpazlardıń biri P.Shermuxammedov óziniń ilimiy miynetinde XX ásirde ózbek jazba folklor ádebiyatınıń payda bolıwı, rawajlanıwı, janrlardıń qáliplesiwi, olardıń ideyalıq baǵdarları hám estetikalıq baǵdarlarda úyreniw máseleleri jolǵa qoyılǵanlıǵın hám qálileskenligin atap ótedi [4:178].

Folklorlıq shıǵarmalarda folklorlıq hám real turmıslıq shıǵarmalardıń izertleniwlerinde ásirese sońǵı jılları ilimiy úles qosqan bunnan basqa da rus hám tuwısqan ózbek ilimpazlarınıń miynetleri atap ótiwge boladı [5:78].

Qaraqalpaq folklorlıq poetikalıq shıǵarmalarda dúnya ilimi tán alǵan real turmıslıq kórkem obrazlı shıǵarma dóretiwde sóz ustalarınıń sheberligin eriksiz tán alınadı. Olardıń shıǵarmalarında folklorlıq hám real turmıslıq waqıyalardıń sheber qollanılıwı arqalı kórkem shıǵarma tásirlilikke iye bolıp keledi. Xalıqlıq tilde, kórkem shıǵarmalarda qollanıǵan hádiyselerdiń túrleri barshılıq bolıp, olardı qalay hám qanday qollanılǵanlıǵı onıń sóz sheberligine baylanıslı. Sebebi, kórkem folklorlıq jazba poeziyalıq yamasa prozalıq shıǵarma bolsın, báribir onıń sóz sheberiniń real turmıslıq waqıyalardı ustalıq, novatorlıq penen paydalanıwına, sonday-aq, jańa túrlerin jaratıwına baylanıslı.

S.Nurımbetovtıń “Xanalaslar” dástanında dógerek átiraptaǵı elatlı jerlerdiń tolıq atları keltirilip, dástan folklorlıq úlgide baslanadı. Dástanda Ámiwdárya boyı, Nókis, Taxiyatas Xojeli hám onıń átirapı menen tanıstırıwdan baslanıp, onda real folklorlıq turmıslıq peyzajlar saqlanǵan hám súwretlew quralları sheber paydalanılǵan.

Arzıwlı Ámiw boyında,
…Nókis degen qonıs bar,
Nókistiń qubla mańlayı,
Taxiyatas, Shoqay mańlayı,
Xojeli sıbay shalǵayı,
Qabırǵa qası Qattaǵar,
Qaptalda tawshıq Tók shıǵar,…
Aq shorlaqlı Ashshı kól,…
[Xanalaslar dástanı, 4-5-bet]

Dástanda tábiyattıń usılayınsha folklorlıq dástanlardaǵı sıyaqlı súwretleniwi shayırdıń tuwılǵan jerdiń jaylasıwın súwretlewde eń tásirli kórkem tásirsheńliktegi sózlerdi qollanıwı onıń asa sheber sóz ustası ekenliginen derek berip turadı.

Belgili xalıq shayırı A.Dabılovtıń ”Bahadır” dástanında da tuwılǵan jer kórinisi peyzajlıq kórinisin dóretiwshilik sheberlik penen súwretley alǵan.

Kewlimde qayǵım kóp dásteme-dáste,
Bálentte ornım joq, al mudam páste.
Jarli bolǵanlar jıladı,
Bay bolǵanlar kúldi.
Balam, ashshını hám tattıq,
Dushshını hám tattıq
Baha bermey aq-qaraǵa,
Túspey qarańǵı jıraǵa
Awzıma pal salsam bilinbes dámi,
Hasla mazası joq bir záhár balam.

Dástannan alınǵan mısallardaǵı “bálent ” hám “pás”, jarlı-bay, jıladı-kúldi, ashshı-dusshı, pal-záhár sıyaqlı antonimler arqalı folklorlıq úlgide poetikalıq qatarlar onıń tásirsheńlik kúshin taǵıda arttırıwǵa erisken. Shayırdıń sóz qollanıw uqıbı hám onıń qanday dárejede tereń pikirlewshi ekenliginen derek bolıp tabıladı.

Belgili folklorist ilimpaz J.Eshonqulov: «Miftiń ádebiyatqa etken tásirin anıqlawshı, analizlewshi hár túrli aǵımlar payda boldı: ol aǵımlardıń bir bólegi ádebiyattı real turmısqa, real oy-pikirlerge jaqınlastırıw, onnan mifologiyalıq oylardı alıp taslaw tárepdarları bolsa, al ekinshi bir bólegi ádebiyattı mifologiyaǵa jaqınlastırıw máselelsin kóterdi. Insannıń aqılı miften, mifologiyalıq álemnen, ata-babalardıń alǵashqı qıyalıy dúnyasına qansha uzaqlasıp hám rawajlanıw basqıshlarına kóterilgen sayın bul tema jáne de ózgeshe tús aldı», dep pikir bildirgen edi [6:134].

Qaraqalpaq xalqınıń súyikli shayırı İ.Yusupov óziniń ”Poeziya juldızı” atlı miynetinde: «Rawajlanǵan ádebiyatlarda didaktizmdi poetikalıq obrazlar qısıp shıǵarıp jiberedi. Lekin, bul jerde máseleniń itibarǵa alınıwı tiyis jaǵı da bar. Kúnshıǵıs xalıqlarınıń, sonıń ishinde túrkiy tilles xalıqlardıń ádebiyatlarında da, ásirese poeziyada didaktika, wásiyatnama qosıqlar házirgi dáwirlerde de belgili orın aladı. Biraq, olar «násiyatgóylik, «qıshqırıqlı shaqırıq» tárizinde emes, insan kewline obrazlı sóz arqalı tárbiyalıq tásir jasaytuǵın bolıwı lazım. Nawayı, Berdaq, Ájiniyazlar bul xalıqlıq dástúrdi óz dóretiwshiliginde sheber isletken. Bul dástúr túrkiy tilles poeziyada házir de dawam etpekte», – dep kórsetedi [7:78].

Haqıyqatında da, búgingi kúnde túrkiy tilles xalıqlar ádebiyatı sıyaqlı qaraqalpaq ádebiyatında, sonıń ishinde S.Nurımbetovtıń lirikalıq hám keń kólemli poetikalıq dóretiwshiliginde de bul xalıqlıq dástúrdiń belgileri bolǵan didaktizmdi kóriwge boladı. «Xanalaslar» dástanınan buǵan mısal keltireyik:

Eki shaqırım alısta,
Shoq awıllı Nókiste,
Qapıǵa gelle qıstırǵan
Túrli ırımǵa qushtırǵan,… [15-bet].

Dástannan alınǵan qatarlarda folklorlıq dástanlardaǵıday eski ırımlardıń qollanılıwı hám jańa real turmıstı qosa súwretlewi shayırdıń kórkemlik sheberliginen, ideyalıq pikirinen derek beredi. Shayır folklorlıq úlgi menen jańa dáwirdi salıstıradı, dástan qaharmanı Qaysardıń awıllası bolǵan baydıń úy-jayın óziniń dóretiwshilik fantaziyasınan tuwılǵan

kompoziciyalıq baylanıslar arqalı (yaǵnıy baydıń ırımshıllıǵın da ayta ketedi) realistlik qaharman obrazı menen qarıstırıp súwretleydi.

T.Jumamuratov «Mákariya sulıw» dástanında tolǵawlar xalıq dástanları dástúrindegidey sóz uyqasları bayanlawshılıq usılda bolıp, bir qaraǵanda ápiwayı sóz dizbegi sıyaqlı bolıp kóringeni menen dıqqatlıraq bolıp máni berip oqılsa, onda tereń filosofiyalıq tolǵanıslardıń, folkorlıq dástúrge tán bolǵan poetikalıq obrazlılıqtı, simvollıq súwretlewdi kóriwge boladı. Mısalı:

Bayaǵı Jáyhun, burınǵı aǵıs,
Júz jıldan keyin kórseń de solay…
Ómir de aǵıs bulqınǵan mudam,
Bayaǵı kelbet, bayaǵı kórki…
Neshe bir sózler taradı elge,
Araldan esken samalday bolıp,
Ótipti sansız aqıllı er de,
Sózleri tiri, qalsa da solıp…[1:130].

S.Nurımbetov foklorlıq usılda real turmıslıq waqıyalardı folklorlıq dástanlıq shıǵarmalar stilinde jazılǵan hám olardı teńep, súwretlegenin kóremiz. Mısalı,

Baydıń bar edi kelini,
Mudamı qayǵı ómiri,
Appaq táni siyledey,
Erinleri jiydedey,
Qasları qıya sızıqtay,…
Isken beti tabaqtay,
Júz óńleri talaqtay,…
Kórindi sonda bir qayıq,
Bórektey tósi qayqayıp,…
Jáwharday júz janarı,…

Dástannan keltirilgen bul qatarlarda kórkem súwretlewlerdi qollanılıw shıǵarmanıń obrazlı tásirsheńligin arttırıwǵa sheberlik penen erisken.

Kópligi qara ǵarǵaday,
Awizlari arnaday,…
Biyik háwli, ulli jay,
Baǵ-háremli qaladay,…
Kepirenge jayǵaspay,
Gújireygen moynı úytpedey,…
Qarınları qanarday,
Hár betleri samarday,…
Ushiqları kenedey,
Tıshqan shaqqan dánedey,
Erini qomlı shıyqanday,
Qısaǵa moyın, kir mańlay,

Dástánnan keltirilgen bul qatarlarda qollanılǵan (ǵarǵaday dep adamnıń kópligin, arnaday dep awızdıń úlkenligin, qaladay baǵ-háremniń keńligin, úytpedey kúygen maldıń yamasa jallıqtıń úytilgen gellesine, jelindey maldıń múshesine, jelimdey japısqaq kileyge, qanarday dep zat salınǵan qaltaǵa, samarday dep ıdısqa, kenedey japısqaq jánlikke, dánedey kishkenelikke, shıyqanday dep jaraǵa, sıyǵanday tar mánisinde) teńewlerdi ıqshamlıq penen paydalanıp sóz mánisiniń kúsheyiwine obrazlılıqtıń artıwına erisilgen.

Gezdik Shatlı, Nókisti,
Izlep bizler tanıstı.
Qusqana boyı Shoqaydı,…
Jartı jolǵa barǵanda,
Ushırastı kóp janlarǵa,…
Tańla maxsher bolǵanda,
Mizan tárezi qurǵanda,…
Endigi sóz: Qáwender,
Kóldey aǵıp báden ter,…
Tutqan jerin bir ezdi,
Máyektey shaqtı hár sózdi,…
Qanxorlıqta qanlı awız,
Buǵa ıyıqlı omıraw,…
Táńki murın, jalpaq bet,
Tırtıq sheke jarǵaq et,
Qıysıq tulǵa,awıq bas,
Isik qabaq, jawıq qas,…

Kóplegen kórkemlew quralları qollanılıp, kórkem shıǵarmanıń poetikalıq tilin bayıtıp kelgen. Dástandaǵı keltirilgen bul qatarlardaǵı kóldey aǵıp, ter, máyektey shaqtı hár sózdi, qanlı awız, buǵa ıyıqlı omıraw, táńki murın, tırtıq sheke jarǵaq et, qıysıq tulǵa, awıq bas, isik qabaq, jawıq qas sózleri folklorlıq úlgidegi giperbolalıq súwretlew usılları bolıp, dástanda obrazlılıqtı asıra súwretlep bayıtıp kelgen hám kórkem súwretlew quralların sheberlik penen paydalanıp, sózdiń obrazlı tásirliligin bayıtıp bere alǵan. Rus folkloristi V.Ya.Propp erte dáwirlerden baslap sharwashılıq hám diyqanshılıq rituallarındaǵı hasıldarlıqqa sıyqırlı tásir etiwine ayrıqsha itibar dalalarda ápsanalardı eslew jetkilikli dep atap ótedi [8:142]. Usı kózqarastan xalıq shayırları dástanları mısallarında da erte dáwir dástanlıq folklorlıq úlgileri menen jańa dáwir salıstırmalı súwretlegeni bunıń ayqın dálili boladı.

Juwmaq. Qaraqalpaq folklorlıq hám jazba dástanshılıǵı erte dáwirlerden baslap aq óziniń óshpes tariyxına, tillik materiyallarına bay bolıp, ádebiyatımızdıń hár bir kórkem sóz sheberi óz múmkinshiligi, jeke stili tiykarında ózine tán bolǵan dóretiwshiligine iye. Xalıq shayırları ózleriniń dóretiwshilik ustaxanasında dóretilgen xalqımızdıń ásirler dawamında jámlengen sóz baylıǵına súyenip, birneshe tomlıq folklorı hám milliy ádebiyatınan azıqlanıp, sózlerdi poetikalıq jilwalandırıwda, solay etip, ekspressivlikti payda etiw imkániyatlarına erisken. Házirgi kúnde ilimiy kórkem poetikalıq jazba dástanlardı tipologiyalıq salıstırmalı izertlewlerge sońǵı jılları ayrıqsha itibar qaratılıp, xalıq shayırlarınıń folklorlıq úlgilerde hám real turmıslıq dáwirlerdi súwretlewshi dástanları arqalı salmaqlı úles qosqanlıǵı kózdi quwandıradı. Olardıń dástanlarında qollanılǵan folklorlıq úlgiler hám real turmıslıq súwretlewler haqıyqatında da qaraqalpaq awızeki folklorlıq hám jazba dástan dóretiwshilik dástúri tiykarında kelip shıqqan dóretpe. Xalıq shayırları S.Nurımbetov, A.Dabılov, T.Jumamuratov hám t.basqalar óz dástanlarında xalıqtıń real turmıslıq oy-pikirleri, arzıw-ármanları, dúńya tanımındaǵı kózqarasları, ruwxıy baylıqların kórkem obrazlılıq penen sóz etiledi. Sonıń ushın da xalıq shayırları qaraqalpaq xalqınıń haqıyqıy jırshıları, ullı shayırları bolıp, sonıń menen birge óz dáwirinde novatorlıq kórsetip dóretken dástanlıq shıǵarmaları maqtanıshımız bolıwı menen birge ásirler dawamında milliy ruwxıy azıǵımız sıpatında xalıqqa xızmet ete beredi.

Ádebiyatlar

1. Аристотель. Об искусстве поэзии. – Москва: «Гослитиздат», 1957.
2. Арзамасцева И.Н., Николаева С.А. Детская литература. – Москва: «Академия»; «Высшая школа», 2000.
3. Абдусаматов Ҳ., Абороров А. Ўзбек болалар адабиёти тарихи очерки. – Тошкент: «Фан», 1978.
4. Ашуров Б. Турсунбой Адашбоевнинг поэтик маҳорати. – Тошкент: «Фан», 2009.
5. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Москва: «Высшая школа», 1978.
6. Имамов К. Қодимги никох ва эпос. – Тошкент: // Ўзбек тили ва адабиёти, №4-5, 1988.
7. Шермухамедов П. Проблемы становления и развития реалистических принципов в узбекской советской детской литературе. Автореферат диссертации на соискание уч степени д.ф.н. – Ташкент: 1978.
8. Жураев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги миллий кутубхонаси, 2006.
9. Эшонқулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. – Қарши: «Насаф», 1999.
10. Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. – Ленинград: Изд-во: ЛГУ, 1963.
11. Нурымбетов С. Ханаласлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
12. Дабылов А. Бахадыр дәстаны. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.
13. Жумамуратов Т. Таңламалы шығармалары. III том. Макария сулыў. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
14. Юсупов И. Поэзия жулдызы. – Нөкис: «Қаракалпакстан», 1982.